

Janusz Kowalczyk

Recenzja książki: В.І. Гиря, *Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті). Монографія, Видавництво «Карпати», Ужгород 2012, ss. 200*

Zakarpacie stanowi wśród ukraińskich regionów historycznych obszar najsilniej związany z dziejami Węgier. Wynika to zarówno z wielowiekowej przynależności Zakarpacia do państwa węgierskiego, jak i z późniejszej obecności mniejszości węgierskiej w życiu społecznym i politycznym tego regionu. Klęska Austro-Węgier w I wojnie światowej, utworzenie Republiki Czechosłowackiej i postanowienia traktatu z Trianon z 4 czerwca 1920 r. sprawiły, iż Węgrzy zamieszkujący Zakarpacie przestali być narodem tytularnym, stając się mniejszością narodową. Fakt ten zmusił ich do określenia swojego stosunku względem nowej sytuacji politycznej. Powszechną postawą wśród zakarpaccich Węgrów w okresie dwudziestolecia międzywojennego była kontestacja decyzji z Trianon oraz dążenie do ponownego zjednoczenia tego regionu z państwem węgierskim. Zagadnienie to stanowi temat pracy badawczej, jaką podjął użhorodzki historyk Wołodymyr Hyria w monografii zatytułowanej *Węgierska irredenta w międzywojennym Zakarpaciu* („czynnik węgierski” w życiu społeczno-politycznym).

Recenzowana praca ukazała się w 2012 r. nakładem Ukraińskiego Państwowego Wydawnictwa „Karpaty” w Użhorodzie, jako czwarta publikacja w serii wydawniczej „Studia Regionalistica” Instytutu Naukowo-Badawczego Regionalistyki Politycznej, funkcjonującego w strukturze organizacyjnej Użhorodzkiego Uniwersytetu Narodowego.

Przedmiotem badań autor uczynił problem rozwoju społeczno-politycznego Zakarpacia w powiązaniu z działalnością węgierskiej irredenty w regionie w okresie pomiędzy obiema wojnami światowymi (1918–1939). Celem pracy była analiza wpływu czynnika węgierskiego, mającego na celu przywrócenie integralności terytorialnej Królestwa Węgier okresu przedwojennego i rozwój Zakarpacia w omawianym okresie. Deklarowanym przez autora celem stała się również analiza naukowa pierwszych kroków irredenty węgierskiej w regionie po zakończeniu wojny światowej, aktywna działalność węgierskich partii politycznych na Zakarpaciu, ich przywódców oraz lokalnych działaczy społecznych i politycznych współpracujących z węgierską agenturą.

Monografia składa się ze słowa wstępnego autorstwa Mykoły Behesza, wstępu, czterech rozdziałów, posłowania, dodatków oraz wykazu wykorzystanych źródeł.

Pracę otwiera wprowadzenie prof. Mykoły Behesza, historyka i byłego rektora Użhorodzkiego Uniwersytetu Narodowego, zatytułowane *Zagrożenia Srebrnej Ziemi*. Należy w tym miejscu wyjaśnić, że samo określenie „Srebrna Ziemia” zostało wprowadzone w latach trzydziestych ubiegłego wieku przez Wasyla Paczowskiego, ukraińskiego literata rodem z Galicji, stając się z czasem powszechnym na Ukrainie synonimem Zakarpacia. Co istotne, Mykoła Behesz zwrócił uwagę, iż monografia „ma na celu zrozumienie historycznych korzeni dawnego problemu, który pozostaje aktualny do dziś” (s. 3).

Wołodymyr Hyria podkreślił we wstępie istotną rolę czynnika węgierskiego dla rozwoju Zakarpacia w okresie międzywojennym. Wyjaśnia jednocześnie, iż pod pojęciem „irredenty węgierskiej” rozumie aktywną działalność świadomych politycznie miejscowych Węgrów oraz zmadziaryzowanych mieszkańców regionu prowadzoną przy bezpośrednim wsparciu kół rządowych państwa węgierskiego (s. 5). Zdaniem autora monografii, poruszana w niej problematyka związana z konfliktem terytorialnym, narodowym, etnopolitycznym i geopolitycznym zachowuje nadal swą aktualność. Oś węgiersko-ukraińskiego sporu o Zakarpacie wynika bowiem, z jednej strony, z wielowiekowych tradycji węgierskiego zwierzchnictwa i państwowości na południowych stokach Karpat i w basenie Cisy, z drugiej zaś – ze zwartego zamieszkiwania tego regionu przez pokolenia rdzennej ludności słowiańskiej, odczuwającej powinowactwo etnonarodowe z mieszkańcami regionów położonych na północ od grzbietu Karpat. We wstępie określono ramy chronologiczne rozprawy: od chwili rozpadu Austro-Węgier w 1918 r. do czasu pełnej okupacji Zakarpacia przez wojska węgierskie, która nastąpiła w drugiej połowie marca 1939 r. Granice terytorialne objęte badaniem odnoszą się do regionu Zakarpacia, który po zakończeniu I wojny światowej funkcjonował pod nazwą Kraj Ruski, w 1919 r. wszedł do składu Republiki Czechosłowackiej, otrzymując formalną nazwę Ruś Podkarpacka, od grudnia 1938 r. funkcjonował zaś pod nazwą Ukraina Karpacka, zatwierdzoną oficjalnie 15 marca 1939 r. Wśród zasadniczych metod wykorzystywanych w rozprawie autor wymienił metodę analizy dokumentów oraz porównawczą.

Głównym celem monografii było – w zamysle jej autora – przedstawienie kompleksowych badań rozwoju politycznego Zakarpacia przez pryzmat stosunków ukraińsko-węgiersko-czechosłowackich w okresie międzywojennym, a w szczególności wpływu tzw. czynnika węgierskiego, stawiającego sobie za zadanie odtworzenia standardów sytuacji międzynarodowej sprzed I wojny światowej (s. 7–8).

W rozdziale pierwszym autor omówił bazę źródłową oraz historiografię przedmiotu badań. W tym celu dokonał analizy źródeł badanej problematyki oraz omówił wpływ czynnika węgierskiego na rozwój Zakarpacia w ocenie historiografii. Podkreślenia wymaga fakt, iż dokumentów źródłowych autor poszukiwał w archiwach Ukrainy, Węgier, Czech i Rumunii. Podstawowe znaczenie w pracy badawczej miały zasoby zgromadzone w Archiwum Państwowym Obwodu Zakarpackiego w mieście Berehowe

(Державний архів Закарпатської області в м. Берегово). Autor prowadził również kwerendę w Węgierskim Archiwum Państwowym (Magyar országos levéltár), Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Republiki Czechosłowackiej w Pradze (Archiv Ministerstva zahraničních vecí ČR), Wojskowym Archiwum Historycznym w Pradze (Vojenský Historický Archiv), zasobach dokumentalnych Archiwum Miasta Cluj-Napoka (Arhivele Cluj-Napoka M.I., Fond documentar), Państwowym Archiwum Miasta Baia-Mare (Arhivele statumi Baia-Mare). Autor korzystał również z opublikowanych źródeł dokumentalnych, a tym także z materiałów oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, odnoszących się do polskich działań dywersyjnych na Zakarpaciu w listopadzie 1938 r.²³

Tematem drugiego rozdziału autor uczynił kształtowanie się węgierskiej irredenty oraz jej plany wobec Zakarpacia. W ramach tego przedstawiono analizę pierwszych działań węgierskiej irredenty na Zakarpaciu oraz akcji Harolda Sidneya Harmswortha, wicehrabiego Rothemere, dążącego do rewizji traktatu z Trianon i jego wpływu na sytuację w omawianym regionie. W monografii zwrócono uwagę, iż jeszcze przed podpisaniem traktatu pokojowego z Austrią w Saint-Germain-en-Laye 10 września 1919 r., który przewidywał włączenie Zakarpacia do Czechosłowacji, rząd węgierski w Budapeszcie podjął działania mające to udaremnić. W działalność tę włączyli się również słowiańscy działacze społeczno-kulturalni o orientacji prowęgierskiej pochodzący z Rusi Podkarpackiej. I choć ich aktywność nie wpłynęła na decyzję zwycięskich mocarstw o przyłączeniu regionu do państwa czechosłowackiego, to jednak w późniejszym czasie była wykorzystywana przez władze węgierskie w prowadzeniu akcji agenturalnej. Przejawem oficjalnego wsparcia władz węgierskich dla ruchów irredentystycznych w państwach sąsiednich było utworzenie w czerwcu 1921 r. przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych Węgier w Budapeszcie oficjalnego ośrodka propagandy irredentystycznej na terenach Czechosłowacji, Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców oraz Rumunii pod nazwą „Ochrona Mniejszości Terenów Okupowanych”. Wsparciem na arenie międzynarodowej dla węgierskich dążeń do rewizji postanowień traktatu z Trianon była akcja prowadzona w latach 1926–1928 przez brytyjskiego polityka konserwatywnego i posiadacza koncernu medialnego Harolda Sidneya Harmswortha. Jej celem było m.in. wsparcie dla węgierskich pretensji terytorialnych wobec Słowacji i Rusi Podkarpackiej. W istocie rozgłos, jaki towarzyszył akcji Harmswortha, przyczynił się do wzrostu aktywności partii węgierskich działających na terenie Czechosłowacji.

Rozdział trzeci dotyczy węgierskiej irredenty na Zakarpaciu w drugiej połowie lat dwudziestych i pierwszej połowie lat trzydziestych XX w. Ta część monografii obejmuje zagadnienia dynamizacji antyczechosłowackiej i antyukraińskiej działalności prowęgierskiej „piątej kolumny”, a także roli węgierskich partii politycznych na Zakarpaciu w aktywności irredentystycznej. Autor zwrócił uwagę, że poczynając od połowy lat dwudziestych XX w., nasiliła się aktywność irredentystycznych ugrupowań węgierskich na obszarze Zakarpacia. Oprócz działań legalnych, polegających na sporządzaniu petycji i odezw, prowadzono również działalność szpiegowską i agenturalną na rzecz pań-

stwa węgierskiego. Królestwo Węgier wspierało bowiem finansowo działalność wielu partii i organizacji działających na Zakarpaciu. Na podstawie przeprowadzonych badań archiwalnych autor skonstatował, że zasadniczą bazę działalności irredentystycznej na Zakarpaciu stanowiły partie skupiające mniejszość węgierską. Partie te, w opinii Autora, poczynając od lat trzydziestych XX w., nie ukrywały często, iż ich ostatecznym celem jest ponowne przyłączenie Zakarpacia do Węgier. Wołodimir Hyria podkreślił też ich ścisłe kontakty z czynnikami rządowymi Węgier Miklósa Horthyego.

Czwarty rozdział autor poświęcił analizie działalności prowęgierskiej „piątej kolumny” w przededniu wybuchu II wojny światowej. Pierwszy podrozdział dotyczy prowęgierskiego kierunku autonomicznego rządu Rusi Podkarpackiej premiera Andrija Borodaja i porażki jego polityki. Podrozdział drugi koncentruje się zaś na zagadnieniu konfrontacji Ukrainy Karpackiej z węgierskim terroryzmem oraz węgierską „piątą kolumną” na przełomie lat 1938/1939. Należy zwrócić uwagę, że Zakarpacie, wchodząc w skład państwa czechosłowackiego, miało obiecany status autonomiczny, co do 1938 r. pozostawało zaledwie w sferze deklaracji. Wówczas doszło do zmiany podejścia władz centralnych w Pradze, co wynikało z osłabienia Czechosłowacji przez narzucenie jej dyktatu monachijskiego z września 1938 r. Jesienią 1938 r. doszło też do porozumienia między dwoma głównymi nurtami politycznymi wschodniosłowiańskiej autochtonicznej ludności Rusi Podkarpackiej, to jest między nurtem rusofilskim i ukraińskim w sprawie utworzenia autonomicznych władz regionu. Wynikiem tego było powołanie 11 października 1938 r. pierwszego autonomicznego rządu Rusi Podkarpackiej z rusofilskim premierem Andrijem Brodijem na czele. Polityk ten sprawował jednak swój urząd zaledwie dwa tygodnie i 25 października został aresztowany przez władze czechosłowackie za działalność agenturalną na rzecz państwa węgierskiego. Nowym premierem autonomicznego rządu został przedstawiciel nurtu proukraińskiego, ks. Augustyn Wołoszyn. Nie zapobiegło to jednak przyłączeniu południowej części Zakarpacia do Węgier na mocy pierwszego arbitrażu wiedeńskiego z 2 listopada 1938 r. Należy zaznaczyć, że zgodnie z ustaleniami autora od września 1938 r. czechosłowackie służby obserwowały wzmoczoną aktywność węgierskich dywersantów na terenie Słowacji i Rusi Podkarpackiej. Reszta Zakarpacia została anektowana przez Węgry 14 marca 1939 r. Przełom lat 1938/1939 stanowi w ocenie autora monografii apogeum węgierskiej aktywności irredentystycznej, prowadzącej w konsekwencji do przyłączenia regionu z powrotem do Węgier.

Wołodimir Hyria skonstatował w posłowniu, że rozwój węgierskiej irredenty na Zakarpaciu w okresie międzywojennym wynikał z dwóch zasadniczych czynników: zewnętrznego i wewnętrznego. Pierwszy z nich był efektem polityki władz w Budapeszcie; pokonane w I wojnie światowej Węgry utraciły znaczną część dotychczasowego terytorium. Jednocześnie państwo węgierskie nie pogodziło się z decyzjami konferencji pokojowej w Paryżu i podjęło „nieukrywaną walkę o przywrócenie na łono Korony Św. Stefana »swoich odwiecznych ziem« (s. 155). Autor zwrócił uwagę na dwuznaczną rolę nieoljalnych urzędników narodowości węgierskiej, którzy pozostali nierządkiem na swoich stanowiskach w ramach Republiki Czechosłowacji. Inną ważną dla węgierskiej

irredenty grupą społeczną na Zakarpaciu było rzymskokatolickie, greckokatolickie i protestanckie duchowieństwo, wykształcone w czasach monarchii austro-węgierskiej w duchu służby „Świętej Koronie Stefana”. Autor podsumował swoje rozważania stwierdzeniem, iż rewizjonistyczna polityka Budapesztu oraz czynnik węgierski odegrały istotną rolę w życiu społeczno-politycznym Zakarpacia i negatywnie wpłynęły na jego rozwój w okresie międzywojennym.

Cennym uzupełnieniem pracy są dodatki, w których zaprezentowano wykaz węgierskich partii politycznych na Zakarpaciu w latach 1920–1939, uzyskiwane przez nie wyniki w wyborach parlamentarnych, wykaz partyjnej prasy Węgrów na Zakarpaciu oraz kalendarium węgierskiej ekspansji na Zakarpaciu na przełomie lat 1938/1939.

Na szczególną uwagę zasługuje spis wykorzystanych źródeł obejmujący wiele pozycji, podzielony na cztery grupy: źródła archiwalne, dokumenty opublikowane, wydawnictwa periodyczne oraz monografie, podręczniki i artykuły.

Recenzowana książka stanowi przykład rzetelnej pracy badawczej opartej na solidnej bazie źródłowej. Nie zmienia tego pewne emocjonalne zaangażowanie autora, który stwierdza we wstępie, iż „aktualność danej pracy badawczej polega też na tym, aby dowieść naukowo bezpodstawności twierdzeń współczesnych teoretyków neorusiństwa, którzy poddają w wątpliwość przynależność regionu do Ukrainy, zaprzeczających stanowczo zasadności procesów politycznych, które miały miejsce między dwiema wojnami światowymi. Wykorzystanie przez autora materiałów źródłowych z szeregu archiwów krajowych i zagranicznych dowodzi całkowitego braku podstaw i pseudonaukowości takich interpretacji separatystycznych. Odnosi się to również do twierdzeń niektórych współczesnych historyków węgierskich, iż Zakarpacie jest odwieczną ziemią węgierską. Praktyka historyczna dowiodła, że autonomistyczne hasła i idee głoszone przez rusofilów mają tendencję do stopniowego zastępowania ich – irredentystycznymi” (s. 7). Należy podkreślić, iż mimo tych polemicznych deklaracji recenzowana monografia zachowuje charakter *stricte* naukowy, a nie publicystyczny. Jednocześnie tezy przedstawiane przez autora są przez niego przekonująco dowodzone na podstawie bogatego materiału źródłowego.

Reasumując, należy stwierdzić, iż omawiana monografia może stanowić cenną lekturę dla szerokiego grona odbiorców zainteresowanych procesami etnopolitycznymi w Europie Środkowo-Wschodniej w historii najnowszej, a także problematyką tożsamości regionalnej Ukrainy i Węgier. Praca uźhorodzkiego historyka wydaje się wręcz niezbędna zwłaszcza dla badaczy współczesnych relacji ukraińsko-węgierskich, ukraińsko-czeskich i ukraińsko-słowackich. W sposób szczególnie rozprawa powinna zainteresować historyków, politologów i socjologów.